ר״ז אלצאהרי
בשבח ר׳ יוסף בן ישראל

לקשר בין שני גדולי השירה העברית בתימן במאות הט״ז-הי״ז

יהודה עמיר

מבוא: השירה העברית בתימן במאות הט״ז-הי״ז

שורה ארוכה של משוררים קמו ליהדות תימן, ומעטים בלבד נתעלו לדרגת חשיבות. שניים מהם, ר׳ אברהם בן חלפון (המאה הי״ג) ור׳ דוד בן ישע הלוי (המאה הט״ו),[1] מייצגים את שירת תימן הקדומה, זו שחותם שירת ספרד עדיין טבוע בה במידה רבה, הן בצורותיה ובסוגיה והן בתכניה. שירתם הלכה ונשתכחה בחלוף הדורות עד שבדיואנים המאוחרים של שירת תימן לא נותרו ממנה אלא הדים קלושים.[2]

שלושת יוצריה הגדולים של שירת תימן הם ר׳ זכריה אלצאהרי (המאה הט״ז), ר׳ יוסף בן ישראל (המחצית השנייה של המאה הט״ז והמחצית הראשונה של המאה הי״ז) ור׳ שלם שבזי (המאה הי״ז). משוררים אלה הותירו אחריהם למעלה מאלף שירים,[3] שזכו לתפוצה גדולה בקרב יהודי תימן. שלושתם אמנם המשיכו ליצור במעגל השפעתה המסורתית של שירת ספרד, והמובהק בעניין זה הוא אלצאהרי, אך בתוך כך חוללו מספר תמורות, שהלכו ונתגבשו עד שהגיעו למיצוי מלא בשירת ר״ש שבזי.

אלצאהרי עדיין נתון תחת השפעתם הגדולה של אבות השירה העברית בספרד, ורובי יצירותיו כתובים לא רק בתבניותיה הפרוזודיות של שירה זו אלא גם בתכניה

פירוט ההפניות הביבליוגראפיות — ראה בסוף המאמר.
תודתי מעומקא דליבא למו״ר פרופ׳ י׳ רצהבי ופרופ׳ א׳ חזן, שעודדוני לפרסום זה.

1 על המשורר הראשון — ראה: טובי, בן חלפון. על השני — ראה: רצהבי, בן ישע; טובי, בן ישע.

2 על כך ראה: טובי, בן חלפון, עמ׳ 14, 78; טובי, בן ישע, עמ׳ 79.

3 מאת ר׳ שלם שבזי ידועים כיום כ־730 שירים, ובהם פיוטי תפילה, מאלצאהרי — כ־270, מיוסף בן ישראל — כ־110. נחשול זה של שירה במאות הט״ז-הי״ז יש לראותו על רקע התנאים ההיסטוריים והתמורות הרוחניות של אותה תקופה. כך גורסים: אידלזון (עמ׳ 5), רצהבי (שירת תימן, עמ׳ 13). לדעת ע׳ פליישר שירת תימן במאה הי״ז לא היתה בגדר מהפכה, אלא התפרצות אדירה של כוחות היצירה שלה, מימוש בתנופה גדולה של ההתחלות שלפני כן — ראה: פליישר, עמ׳ 144, הערה 97.

ובסוגיה העיקריים. בשיריהם של אלה ראה מופת לחיקוי, ושירתו מהווה בת קול לשירתם והתמודדות עם כיבושיהם הספרותיים.[4] עם זאת כבר ניכרים בשירתו ניצני התקופה החדשה, הן בהשפעת הקבלה ושירת החן הצפתית[5] והן בשילוב לשונות מלשון חז״ל בסגנונו המקראי.[6] כמו כן ניתן להבחין בשירתו בהשפעת הספרות הערבית, בהעתקת שירים ערביים או בתרגומם ואף בשילוב בתי שיר בערבית,[7] אולם תופעות אלה אינן אלא ניצנים בלבד שאין בהן תמורה משמעותית.

לאחריו, בשירת ר׳ יוסף בן ישראל ור״ש שבזי, מתחוללות תמורות משמעותיות המעמעמות את השפעת שירת ספרד ומקנות לשירתם אפיונים תימניים ייחודיים. גזרות שליטים ותלאות הקיום מכאן והתגברות השפעת הקבלה מכאן הגבירו את הציפייה לגאולה ואת המתח המשיחי, והשירה היתה לשוועת תפילה, להתרפקות על עברה המפואר של האומה ולציורי חזיונות גאולה שלעתיד. שירת החול במתכונת הספרדית נמחתה כמעט כליל, ושרידים שנותרו ממנה מעוצבים על־פי רוב בהקשרים דתיים או במלבושים אלגוריים. בתקופה זו קשובים המשוררים לרחשי לבם של בני דורם ונאמנים יותר להווייתם הרוחנית מאשר למסורת ספרותית רחוקה. הדבר ניכר לא רק באופייה הדתי והמוסרי של שירתם אלא גם במעבר ללשון מדרשי חז״ל, שיהודי תימן אמונים עליהם. גם לשון ערב, שהיתה שגורה בפיהם כלשון לימוד ולא רק כלשון דיבור, לא נפסלה עוד כלשון שירה, וכמחצית משירתם באותה תקופה כתובה בערבית.[8] מחולל השינויים הללו היה ר׳ יוסף בן ישראל, הנחשב לאביהם

4 על השפעת משוררי ספרד (אלחריזי, ר״מ אבן־עזרא, ר״ש אבן־גבירול, ר׳ יהודה הלוי ואחרים) על יצירותיו של אלצ׳אהרי (׳ספר המוסר׳, ׳ספר הענק׳ ושירי הג׳ואב שלו) — ראה: מבואו של רצהבי ל׳ספר המוסר׳, עמ׳ 15-22; מבואו לשירת תימן, עמ׳ 16; טובי, נגדך; טובי, ג׳ואב; טובי, בין שירת, עמ׳ שיז-שיח.

5 ביקור המשוורר בצפת במחצית השנייה של המאה הט״ז והכרותו עם המקובל ר״מ קורדובורו ומשוררי הח״ן ר״ש אלקבץ ור״י נג׳ארה הותירו רישום עמוק ביצירתו — ראה: מבואו של רצהבי ל׳ספר המוסר׳, עמ׳ 11, 31, 47; רצהבי, ילקוט, עמ׳ 41; רצהבי, שירת תימן, עמ׳ 19, 41. אלצ׳אהרי הירבה לחבר פיוטים בסגנון הבקשות שחוברו בצפת בהשפעת הקבלה, ולדעת י׳ טובי אלצ׳אהרי הוא שהביא לתימן סוג זה של הבקשות, וידיו רב לו בהחדרת השפעת הקבלה והדרוש לתימן — ראה טובי, בין שירת, עמ׳ שיג, שטז-שיז; טובי, חיקוי ומקור, עמ׳ 34-35.

6 ראה: שירמן, עמ׳ קפז.

7 מעניין יחסו הדו־ערכי של אלצ׳אהרי לספרות הערבית וללשונה. מצד אחד הוא מביע דברי הערכה נלהבים לאלחרירי הערבי ׳בעל המליצות הרמות׳ [...] שבאמת אין ערוך אליו [...] ואין ערך כערכו׳, ומצד שני, כיהודי גאה המקנא ללשון עמו, הוא מבליע הסתייגות מהלשון הערבית ׳ואף אם היה לשונו ערבי׳ (׳ספר המוסר׳, עמ׳ 53). יתר על כן, ׳ספר המוסר׳ שלו זרוע השפעות מהספרות הערבית, לרבות תרגומי שירים וחידות (ראה: שם, מבואו של רצהבי, עמ׳ 18-21). גם בדיואן שלו שבכ״י גינצבורג 1306 מצויות העתקות של ארבעה שירים ערביים כתובים באות עברית, כנראה מהספרות המקומית. לעומת זאת אלצ׳אהרי לא כתב שירים בערבית, פרט לשיר מענה אחד הכתוב בשילוב לשונות עברית וערבית (׳בני חכמה במחשבי׳), וגם זאת בעקבות השיר המחוקה (׳שדי עלמה בתוך לבי׳ — דיואן חפץ חיים, עמ׳ תקנא).

8 הדברים אמורים כאן בהכללה יתירה. דיון מפורט בסוגיה זו — ראה: טובי, בין שירת, עמ׳ שד-שט; טובי, חיקוי ומקור; טובי, עברית; טובי, שירת החול; וכן רצהבי, המבוא לילקוט; רצהבי, המבוא לשירת תימן; רצהבי, ר׳ שלם שבזי.

הרוחני של משוררי בית משתא־שבזי, והוא קדם בדור אחד לר״ש שבזי, אשר רק בשירתו באו השינויים למימוש מלא.

על חיי ר׳ יוסף בן ישראל ידועים פרטים מועטים בלבד. שם המשפחה ׳משתא׳ המשותף לו ולר״ש שבזי, וכן רמזים נוספים, נותנים רגליים לסברה שהיו מאותה המשפחה.[9] מיצירתו ידועים לנו כיום כ־110 שירים.[10] שבזי הושפע ממנו בשירי הג׳ואב (המענה) שכתב לשיריו, בסוגי השירה, בשימוש המופלג בלשון הערבית ובפיתוח שירי האזור.[11] פרטים מתולדות חייו נלמדים בעיקר מקולופונים בשני כתבי־יד שבהעתקת בנו, ר׳ ישראל ספרא. האחד הוא ספר הפטרות משנת השס״ח ליצירה (1608), והשני מחזור תפילה (תכלאל) משנת השפ״ב ליצירה (1622), ובשניהם הוא נזכר בברכת החיים. מכאן ניתן להסיק שתקופת חייו השתרעה על המחצית השנייה של המאה הט״ז וראשית המאה הי״ז.[12] בקולופון לספר ההפטרות פירט המעתיק את שושלת היוחסין של אבותיו עד שנים־עשר דור: ישראל בן יוסף בן ישראל בן יוסף בן משה בן סעדיה בן דויד בן אברם בן מעודד בן שמואל בן דניאל בן פרחיה. מקולופון מחזור התפילה נלמד, שר׳ יוסף בן ישראל חי במחוז שרעב שבדרום תימן, ערש שירתם של בני משתא־שבזי.

בעוד שבין ר׳ יוסף בן ישראל ובין ר׳ שלם שבזי נתגלו קשרי משפחה והשפעה ספרותית, הרי בין אלצאהרי ובין ר״י בן ישראל לא נתגלה, למיטב ידיעתי, עד כה שום קשר, וזאת למרות סמיכותם הכרונולוגית וחפיפה במספר שנים משנות חייהם. משום כך יש עניין בכל רמז העשוי להעשיר את ידיעותינו עליהם.

א. כתב־יד גינצבורג 1306

השיר המובא להלן נעתק מכ״י גינצבורג מס׳ 1306 שבספריית לנין במוסקבה, ותצלום שלו במכון לתצלומי כתבי־יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.[13]

9 עיין: טובי, שיר סימנים, עמ׳ 15; טובי, שיר מענה, עמ׳ 10.

10 הערכה זו מבוססת על־פי מה שמצאתי עד כה במסגרת עבודתי לתואר שלישי על שירת ר׳ יוסף בן ישראל. הערכה קרובה — ראה: טובי, שיר מענה, עמ׳ 10. אולם הערכת רצהבי (ילקוט, עמ׳ 42) היא כ־150 שירים.

11 שירי הג׳ואב — עיין: רצהבי, שירי שבזי, עמ׳ 340; שירים חדשים, עמ׳ 233-235. סוגי השירה — ראה: שם, עמ׳ 7, ההקדמה של טובי; רצהבי, ילקוט, עמ׳ 42. על פיתוחו של שיר האזור (המושח) בשירת תימן — ראה: פליישר, עמ׳ 144-152; צמח, עמ׳ 239 ואילך.

12 ראה: טובי, שיר מענה.

13 תודתי מקרב לב למר בנימין ריצ׳לר, סגן מנהל המכון לתצלומי כתבי־היד העבריים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, על הרשות להשתמש בצילום כתב־היד למחקר ולפרסום. ויכורך מפי עליון ידידי ורעי הטוב מר אפרים יעקב על סיועו הרב באיתור כתב־היד ובהשגתו. היטיבה ה׳ לטובים.

כתב־היד ידוע שנים רבות, והזכירוהו שניאור זק״ש[14] ואח״כ חיים שירמן.[15] לבד מתיאורו בידי זק״ש לא פורסם עד כה ממנו דבר. בקובץ זה שלושה חיבורים, כולם מאת ר׳ זכריה אלצ׳אהרי: פירוש על הלכות שחיטה, שירי צימודים במתכונת ׳הענק׳ לר׳ משה אבן־עזרא[16] ואסופה של 98 שירים לאותו מחבר, להוציא חמישה מהם.[17] ייחוס החיבורים הללו, כמעט כולם, לאלצ׳אהרי אינו מוטל בספק, וכבר הבחין בכך שניאור זק״ש, ותחילה על־פי הקולופון ל׳ספר הענק׳: ׳חיבור הצעיר זכריה יצ״ו [ישמרו צורו ויוצרו] בן סעדיה רי״ת [רוח ה׳ תניחנו] בירב יעקב נע״ג [נחלו עדן גן] אלצ׳אהרי׳. מכאן הסיק זק״ש: ׳ואם כן הוא הוא אותו המחבר של הבאור להלכות שחיטות ובדיקות, כי מקודם שם בקובץ ההוא כתוב הלכות שו״ב עם פי׳ הרב ר׳ זכריה בר׳ סעדיה הצידוני מתימן׳. גם ביחס לחטיבת השירים שבסוף הקובץ קובע זק״ש, שרובם מאת אלצ׳אהרי: ׳ולא עוד אלא שאחרי ככלות הכל, כל השירים המשותפים, יבוא דיואן של שירים רבים שונים, והרוב מהם הם בל״ס [בלי ספק] מהמשורר בעל השותף הזה בעצמו׳.[18]

אכן על שייכות דיואן השירים למחבר הפירוש על הלכות שחיטה ו׳ספר הענק׳ מעידים ארבעה סימנים: (א) תחילת העתקת הדיואן מהווה המשך להעתקת ׳ספר הענק׳, ועל כך מעיד הרישא לכתובת שעל השיר הראשון: ׳ומן הנא אקואל מתפרקה כל קול בחסב מענאה [...]׳ (ומכאן שירים נפרדים,[19] כל שיר בעניינו). (ב) בהעתקת דיואן השירים התחיל אותו המעתיק של ׳ספר הענק׳, בניה בן סעדיה בן יוסף הלוי,[20] וכתב־ידו ניכר בשלושים השירים הראשונים, לפחות. (ג) כל השירים מאת אלצ׳אהרי (93 מתוך 98) נושאים כתובות המייחסות לו אותם, ורובן בנוסח ׳ולה איצ׳א׳ (ולו גם כן) או ׳ולה ג׳ואב׳ (ולו שיר מענה), וזו גם הכתובת לשיר שאני מדפיס כאן. (ד) 27 מהשירים הכלולים בדיואן זה כבר נודע שהם לאלצ׳אהרי, 10 על־פי ׳ספר המוסר׳ ו־17 על־פי מקורות אחרים. מכוח ראיות אלה ואף מסגנון השירים ועניינים ניתן להסיק בודאות שלפנינו דיואן מיוחד לשירי אלצ׳אהרי, שנספח לקובץ חיבוריו.

14 עיין: זק״ש, עמ׳ 100-101. נראה שזק״ש הוא היחיד שראה את כתב־היד באוסף הכתבים של דוד גינצבורג, ועד להגעת תצלומו ארצה לא חקר בו איש. עיין גם בהערה הבאה.

15 ראה: שירמן, עמ׳ קפח. מדבריו מתברר שלא ראה את כתב־היד, אלא תיארו על־פי קטלוג שבכתב, שכנראה נערך בידי שניאור זק״ש, אשר על כן לא היה יכול לעיין בחטיבת השירים, למנותם או לבדוק ייחוסם לאלצ׳אהרי.

16 ׳ספר הענק׳ לאלצ׳אהרי נזכר ב׳ספר המוסר׳ (מחברת מה, 91-92), ורק עתה הגיע אלינו בכתב־יד גינצבורג בהעתקה מהודרת של הסופר בניה בן סעדיה בן יוסף הלוי. נראה שזו ההעתקה היחידה שנשתמרה ממנו.

17 שלושה שירים הם העתקות שירים ערביים באותיות עבריות, ועל־פי כתובותיהם הם למשוררים ערביים, כנראה מהשירה המקומית (ועוד אחד הֻעתק לפני פירושו להלכות שחיטה). שיר אחד ׳התזכור יום חלוקך׳ הוא תרגום שיר ערבי, וכבר נרשם בידי רצהבי — ראה: ׳ספר המוסר׳, עמ׳ 481. שיר נוסף הוא ׳בֹא לשלום חתן׳ למשורר דוד בן יוסף.

18 ראה: זק״ש, עמ׳ 100-101. הפיזור שבציטוט — במקור.

19 ׳שירים נפרדים׳ בהבחנה משירי ׳ספר הענק׳ המהווים מסכת אחת.

20 שמו של המעתיק עולה מהקולופון ל׳ספר הענק׳, ועיין: שירמן, עמ׳ קפט.

ב. השיר ׳ידיד נפשי׳

השיר ׳ידיד נפשי׳ הינו, על־פי הכתובת מעליו ועל־פי המפורש בתוכו, שיר שבח לאדם בשם יוסף בן ישראל. להשערתי, הנמען אינו אלא המשורר הנודע ר׳ יוסף בן ישראל, וזאת מהנימוקים הבאים: (א) מן הידוע על תקופת חיי שני המשוררים, הרי אלצאהרי חי במחצית השנייה של המאה הט״ז ור״י בן ישראל במחצית השנייה של המאה הט״ז וראשית הי״ז. גבולות שנות חייהם לוטים בערפל, אבל אפשר שלפחות[21] במחצית השנייה של המאה הט״ז היתה חפיפה בחלק משנות חייהם. (ב) מן הידוע על חכמי תימן מאותה תקופה, ובפרט מסביבתם של שני המשוררים האלה, אין עוד אישיות בשם זהה.[22] (ג) שבחו של הנמען מתמצה בשני עניינים: כמחבר סימני נוטריקון חידתיים וכאיש השירה, ׳אבי כל שר׳. השבחים הללו הולמים יפה את המשורר ר׳ יוסף בן ישראל, שהיה גם גדול משוררי החידות בתימן, וחיבת החידה והחידוד משותפת לו ולאלצאהרי.[23] ניתן אפוא לשער, ששני המשוררים ידעו זה על זה, ומן השיר משתמע לכאורה שגם נפגשו וידידות נקשרה ביניהם.[24] אם נכונה השערתנו, הרי שיר זה הוא עדות ליחסי ידידות בין שני משוררים היוצרים איש איש בדרכו, כאשר האחד עומד בסיומה של תקופה, והשני — בפתח של תקופה חדשה.

אשר לתוכן השיר ולמבנהו, הרי כשיר שבח וידידות הוא כולל חטיבות האפייניות לסוג זה: פתיחה (1-6), בית מעבר (7), דברי שבח לידיד וייסורי הפירוד (8-15), תלונה על פגעי הזמן (16-19), חתימה בהקדשת השיר ודברי ברכה.

המחבר מקדיש את פתיחת השיר להתרת סימני הנוטריקון עת״א תבק״ש קמ״ח, שעשה יוסף בן ישראל לארבעה מעמדים, שבהם חייבו חז״ל להכריז הכרזות משולשות בקול רם. הכרזות אלה פזורות במשניות שונות, וסימני הנוטריקון נועדו להקל על זכירתן. מהשיר עולה כי אלצאהרי פתר את הסימנים כך: עת״א: עץ ארז,

21 לפחות — כי לענ״ד קיימות ראיות לכאורה ששנות חיי אלצאהרי עברו את סוף המאה הט״ז והגיעו עד סוף העשור הראשון של המאה הי״ז. לחישוב חדש של שנות חייו ייחדתי מאמר שיפורסם בע״ה במקום אחר.

22 זאת העליתי מבדיקה מדוקדקת בכל קטלוג ומפתח שידי מגעת אליו. גם בשושלת יוחסין שלו, כפי שניתן ללמוד מהקולופונים, לא קיימת אישיות בעלת שם זהה.

23 על חידות ר׳ יוסף בן ישראל — עיין: רצהבי, ילקוט, עמ׳ 42, 174-177; רצהבי, שני שירי חידה, עמ׳ 56-60; וכן טובי, בן חלפון, עמ׳ 66. שמונה מחידות אלצאהרי משובצות ב׳ספר המוסר׳, עמ׳ 243-247, נתפרסמו שוב בתוספת חידה אחת, ראה: אידלזון, עמ׳ 350-352.

24 כאן אמורה תודתי למר״ר פרופ׳ י׳ רצהבי, אשר קרא את המאמר, והוסיף את ההערה הבאה: ר׳ זכריה אלצאהרי היה איש מסעות והירבה לנדוד גם בתוך תימן. הוא הגיע גם למחוז הדרום, שנודע כמרכז שירה, אולי מתוך כוונה להתוודע למשוררי המקום. השיר ששיגר לר׳ יוסף בן ישראל הוא שיר פירוד ותהילה, המשופע במוטיבים ערביים השאולים מן השירה הערבית והספרדית (בתים 9-11; 16-19). דומה שיוסף בן ישראל ידוע־עוני היה ונדד ממקומו כדי למצוא טרף לביתו, למקום שיש בו קמח, אך אין בו תורה. לאור זה תובן הפתיחה הלימודית שר׳ זכריה אלצאהרי קבע לה את הסימן ׳ואיך עת״א תבק״ש לך לקמ״ח׳, ובצידו הרמז שאותו מקום אין בו חכמי תורה, ומה טעם איפוא לנדודים.

שני תולעת, אזוב (במעמד שריפת פרה אדומה). תבק״ש: תְּרוֹם (בתרומת שקלים), בא שמש, קופה זו, שבת זו (בקצירת העומר). קמ״ח: קצור, מגל זה (בקצירת העומר), חלוץ הנעל (במעמד חליצה).

אשר לטיב היחסים בין שני המשוררים, קשה לומר בפסקנות, אם השיר משקף קשרים הדוקים ויחסי רעות ביניהם, שכן דברי השבח אמורים בשגרות לשון ומטאפורות השכיחות בסוג זה של שירים.[25] אולם הפנייה הישירה ובגוף ראשון (מטור 11 עד סוף השיר) מפקיעה את השבח מסתמיותו ומעניקה לו אופי של שבח אישי יותר, דבר שיכול אולי ללמד על זיקה אישית והערכה אמיתית.

25 על סוגי השבח — עיין: פגיס, עמ׳ 175-190.

ולה איצ׳א

יתצ׳מן מא כאן משולש מן אקואל אלחכמים
מת׳ל תרום תרום ג׳ פעמים וג׳ירה. וכאן יוסף ישראל
סימנהא עת״א תבק״ש קמ״ח ומדחה פיהא.

יְדִיד נַפְשִׁי שְׁמַע מִנִּי דְּבָרִים מְשׁוּלָּשִׁים בְּאִמְרַת אֵל צְרוּפָה
בְּעֵץ אֶרֶז שְׂרוֹף פָּרָה בְּאֵזוֹב וְתוֹלַעַת בְּאֶפְרָהּ נֶאֱסָפָה
תְּרוֹם שָׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשְּׁקָלִים בְּכָל שָׁנָה לְטַעַם טוֹב וְיָפֶה
וְהָעוֹמֶר בְּחוּל חֶרְמֵשׁ בְּשַׁבָּת בְּבוֹא שֶׁמֶשׁ קְצִירָתוֹ בְּקוּפָּה
חֲלוּץ נַעַל שְׁמוֹ נִקְרָא בְּעַמּוֹ נְגִידֵי עָם נְתָנוּהוּ לְחֶרְפָּה
וְאֵיךְ עַתָּ״א תְּבַקֵּ״שׁ לָךְ לְקֶמַ״ח וְאֵין תּוֹרָה לְהַמְצִיא לָךְ תְּרוּפָה
וְיוֹסֵף בֵּן לְיִשְׂרָאֵל אֲרָגָם מְבוֹרָךְ הוּא בְּכָל חָדְשֵׁי תְּקוּפָה
וּמִשִּׁירִי אֲהוֹדֶנּוּ בְּכָל עֵת וְאִם נַפְשִׁי לְפֵירוּדוֹ עֲיֵיפָה
וְכִמְעַט נִטְרְפָה מִנִּי וְנָסְעָה וְהָיְתָה לוֹ כְּמוֹ שִׁפְחָה חֲרוּפָה
גְּוִיָּתִי בְּלִי נֶפֶשׁ עֲזוּבָה וְעַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים הִיא חֲטוּפָה
וְרַגְלִי הָיְתָה אֶתְמוֹל נְעוּלָה וּמִיּוֹם נוּדְךָ הָלְכָה יְחֵיפָה
בְּחַסְדֶּיךָ כְּתוֹב חוֹפֶשׁ לְנַפְשִׁי וְתָשׁוּב לִי עֲלוּמָה וַחֲשׁוּפָה
אֲבִי כָּל שָׁר בְּדַעְתּוֹ הוּא מְאוּשָּׁר אֱסוֹף חַרְבָּךְ לְתַעְרָהּ הִיא שְׁלוּפָה
לְאַט עָלַי בְּרוּחֶיךָ [נְחֵינִי?] וְיוֹם נָסְעָךְ וְקוֹמָתִי כְּפוּפָה
בְּעָזְבָהּ אֶת גְּוִיָּתִי עֲרוּמָה וְנֶחְשֶׁבֶת כְּמוֹ עֶגְלָה עֲרוּפָה
וְהִשְׁלִיךְ הַזְּמָן קַרְחוֹ כְּפִתִּים עֲלֵי תֵבֵל וְהָאָרֶץ חֲנֵיפָה
וְאַל תִּדְאַג לְקוֹרוֹת הַזְּמַנִּים עֲדֵי כִי תֹּאחֲזָה סַעַר לְקִצְפָּה
הֲלֹא תִרְאֶה יְדִיד נַפְשִׁי זְמַנִּי לְרוֹב חֶטְאִי צְנָפַנִי צְנֵיפָה
וְאֶל אֶרֶץ גְּזֵירָה נִיהֲגַנִי וְיָרָה בִּי וּמִשְׁמַרְתּוֹ רְצוּפָה
וְטוּרֵי שִׁיר אֲרַגְתִּימוֹ לְמַעְנָךְ בְּמַהְלָלְךָ הֲרִימוֹתִים תְּנוּפָה
יְמֵי חַיַּי אֲנִי אֶדְרוֹשׁ שְׁלוֹמָךְ בְּנֶפֶשׁ שָׁפְכָה שִׂיחָה עֲטוּפָה:

ביאורים לשיר

תרגום הכתובת: ולו גם כן יכלול מה שהינו משולש בדברי חכמים כמו תְּרוֹם תְּרוֹם ג׳ פעמים וזולתו. ויוסף ישראל נתן בהם סימנים עת״א תבק״ש קמ״ח, ושיבחו על כך.
משקל: מפועלים, מפועלים, פעולים (המרובה).

1 **באמרת אל צרופה** — התורה על־פי משלי ל:ה, ׳כל אמרת אלוה צרופה׳.

2 **בעץ ארז** וכו׳ — על כל דבר האמור במעמד שריפת פרה אדומה (במדבר יט:א-י) מכריזין שלוש פעמים (מסכת פרה, פרק ג, משנה י). **באפרה נאספה** — על־פי במדבר יט:ט, ׳ואסף איש טהור את אפר הפרה׳.

3 **תרום שלש פעמים** — שלוש הכרזות ׳תְּרוֹם׳ האמורות בתרומת שקלים (משנה שקלים, פרק ג). **לטעם טוב ויפה** — מפני טעם טוב וראוי.

4 **בחול חרמש בשבת** — כאשר חלה קצירת העומר בשבת, קצירתו דוחה שבת (מנחות י, משנה ג). **בקופה** — בית קיבול לתבואה הנקצרת.

5 **חלרץ נעל** — במעמד החליצה היו קוראים כל העומדים שם שלוש פעמים ׳חלרץ הנעל׳ (יבמות יב, משנה ו). **לחרפה** — על סרובו ליבם את אשת אחיו המת.

6 **ואיך עת״א תבק״ש לך לקמ״ח** — אלו נוטריקונים שעשה יוסף בן ישראל לדברים המשולשים בדברי חז״ל; והמשורר רומז כאן לדברי המשנה (אבות ג, משנה יז): ׳אם אין תורה אין קמח׳, ר״ל: ואיך תשאל לפתרון ראשי התיבות ממי שאין בו תורה. על עצם החיוב בהכרזות משולשות במעמדות האלה, ראה: נהיר.

8 **ואם** — גם אם, אף־על־פי.

9 **שפחה חרופה** — משועבדת, על־פי ויקרא יט:כ, ׳והיא שפחה נחרפת לאיש׳.

11 **הלכה יחיפה** — לאות צער ואבל.

12 **ותשוב לי עלומה וחשופה** — ותחזור אליי נפשי כולה, על סתריה וגילוייה.

13 **אבי כל שר** — שבח לנמען, שממנו משתמע שהיה משורר, והוא מעין הכתוב בבראשית ד:כא, ׳אבי כל תפש כנור ועוגב׳. **בדעתו הוא מאושר** — בינתו היא מיושרת (אשר=ישר) ונכוחה. על פירוש זה העירני בטובו מו״ר פרופ׳ י׳ רצהבי. **אסוף חרבך** וכו׳ — אסוף חרבך השלופה לתערה, ר״ל הפסק לייסרני.

14 **ברוחיך [נחיני?]** — התייחס אלי ברוח טובה, על־פי תהלים קמג:י, ׳רוחך טובה תנחני בארץ מישור׳. כיון שקריאת ׳נחיני׳ מוטלת בספק, נשאר הפירוש בצריך עיון. **ויום נסעך** — מיום פרידתך ממני, ושמא כאן רמז להכרות אישית ביניהם.

15 **עגלה ערופה** — דברים כא:א-ט.

16 **והשליך הזמן** וכו׳ — על־פי תהלים קמז:יז, ׳משליך קרחו כפתים׳. **והארץ חניפה** — מלאה רשע, על־פי ישעיה כד:ה, ׳והארץ חנפה תחת יושביה׳.

17 **לקורות הזמנים** — לפגעי הגורל. **תאחזה סער לקצפה** — תבוא לידי כעס.

18 **לרוב חטאי** — מחמת חטאי. **צנפני צניפה** — כרכני וגלגלני, והוא על־פי ישעיה כב:יח, ׳צנוף יצנפך צנפה כדור אל ארץ רחבת ידים׳.

19 **ארץ גזירה** — אל המדבר, על־פי ויקרא טז:כב, ׳ונשא השעיר עליו את כל עוֹנֹתם אל ארץ גזרה׳. **וירה בי** — השליכני, כשעיר המשתלח לעזאזל. **ומשמרתו רצופה** — מטאפורה להתמדת פגעי הזמן, מעין האמור באיוב ז:יב, ׳הים אני אם תנין כי תשים עלי משמר׳.

21 **בנפש שפכה** וכו׳ — על־פי תהלים קב:א, ׳ולפני ה׳ ישפך שיחו׳.

הפניות ביבליוגראפיות

אידלזון — א״צ אידלזון, שירי תימן, בהוספת הערות והגהות מאת נ״ה טורטשינר, סינסינטי תרצ״א.

זק״ש — ש׳ זק״ש, ׳חידות ר׳ שלמה בן גבירול זצ״ל ופתרוניהן׳, אוצר הספרות, ד (קראקא תרנ״ב), עמ׳ 91-111.

חפץ חיים — דיואן חפץ חיים, ירושלים תשכ״ו.

טובי, בין שירת — י׳ טובי, ׳בין שירת תימן לשירת ספרד׳, יהדות תימן, פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל״ו, עמ׳ שג-שלב.

טובי, בן חלפון — — —, שירי אברהם בן חלפון, תל־אביב תשנ״א.

טובי, בן ישע — — —, ׳ר׳ דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה הטו׳), עלי ספר, טז (תש״ן), עמ׳ 79-93.

טובי, ג׳ואב — — —, ׳ג׳ואב (שיר מענה) חדש לרבי זכריה אלצ׳אהרי — אי גבורתך ימין אל׳, אפיקים, צ (תשמ״ח), עמ׳ 13, 20.

טובי, חיקוי ומקור — — —, ׳חיקוי ומקור בשירתם של יהודי תימן׳, פעמים, 2 (תשל״ט), עמ׳ 29-38.

טובי, נגדך — — —, ׳ה׳ נגדך כל תאותי׳, במערכה, 102 (תש״ל), עמ׳ 18.

טובי, עברית — — —, ׳עברית, ארמית וערבית בשירת יהודי תימן׳, פעמים, 30 (תשמ״ז), עמ׳ 3-22.

טובי, שיר מענה — — —, ׳שיר מענה לר׳ יוסף בן ישראל׳, אפיקים, סג (תשל״ז), עמ׳ 10.

טובי, שיר סימנים — — —, ׳שיר סימנים לספרי המקרא לרבי ישראל בן יוסף׳, אפיקים, נח (תשל״ה), עמ׳ 15.

טובי, שירת החול — — —, ׳על שירת החול בתימן׳, אפיקים, נא (תשל״ד), עמ׳ 14.

נהיר — הרב צ׳ נהיר (קופשטיק), ׳אקצור־קצור; אשליך־השלך; אתרום־תרום — למה?׳, סיני, לא (תשי״ב), עמ׳ שעג-שעד.

ספר המוסר — ספר המוסר, מחברות ד׳ זכריה אלצ׳אהרי, מהדורת י׳ רצהבי, ירושלים תשכ״ח.

פגיס — ד׳ פגיס, שירת החול ותורת השיר, ירושלים תש״ל.

פליישר — ע׳ פליישר, ׳תחנות בהתפתחות שיר האזור העברי׳, מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן (ספר היובל לפרופ׳ י׳ רצהבי), רמת־גן תשנ״א, עמ׳ 111-159.

צמח — ד׳ צמח, ׳למקורותיו הצורניים של שיר האזור התימני׳, תרביץ, נח (תשמ״ט), עמ׳ 239-260.

רצהבי, בן ישע — י׳ רצהבי, ׳דוד בן ישע הלוי׳, ידע עם, טו (תשל״א), עמ׳ 67-73.

רצהבי, ילקוט — — —, ילקוט שירי תימן, ירושלים תשכ״ט.

רצהבי, משירת תימן — — —, ׳משירת תימן׳, ביקורת ופרשנות, 20 (תשמ״ה), עמ׳ 121-139.

רצהבי, ר׳ שלם שבזי — — —, ׳ר׳ שלם שבזי ושירתו׳, ספונות, ט (תשכ״ה), עמ׳ קלה-קסו.

רצהבי, שירי שבזי — — —, ׳שירי ר׳ שלם שבזי׳ (מילואים ביבליוגרפיים), קרית־ספר, מו (תשל״א), עמ׳ 330-342.

רצהבי, שירת תימן — — —, שירת תימן העברית, תל־אביב תשמ״ט.

רצהבי, שני שירה חידה — — —, ׳שני שירי חידה ליוסף בן ישראל׳, ידע עם, יב (תשכ״ז), עמ׳ 56-60.

שירים חדשים — ש׳ סרי וי׳ טובי (עורכים), שירים חדשים לרבי שלם שבזי, ירושלים תשל״ו.

שירמן — ח׳ שירמן, ׳שתי מחברות מ״ספר המוסר״ לזכריה אלצ׳אהרי׳, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ברלין תרצ״ז, עמ׳ קפז-קצה.